

UREĐENJE ODNOSA IZMEĐU DRŽAVE I RELIGIJE U ČLANICAMA EVROPSKE UNIJE: ŠPANIJA, GRČKA I DANSKA

Amir KARIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli
Muhameda Hevaija Uskufija 7, 75000 Tuzla, BiH
e-mail: karicamir@hotmail.com

ABSTRACT

Različitošć odnosa između države i religije u Evropskoj uniji odražava različitošć nacionalnih kultura i identiteta. Različiti sistemi imaju zajedničke korijene u osnovnim iskustvima zajedničke historije i činjenici da je kršćanstvo potpuno dominantna religija na tlu Evrope. Međutim u posljednje vrijeme doprinosi islama i judaizma evropskoj kulturi ne mogu se zanemariti. Ove dvije religije su danas važni faktori u većini država članica Evropske unije. Istovremeno postoji mnoštvo malih vjerskih zajednica i crkava. Različitošć modela međusobnog odnosa države i religije uglavnom je posljedica različitih ishoda vjerske reformacije i vjerskih ratova u 16. i 17. stoljeću. Dok su pojedine zemlje, poput Španije i Portugala, ostale izvan tih događaja u nekim drugim zemljama reformacija je pobijedila skoro u potpunosti i ponegdje uspostavila sistem ograničen isključivo na postojanje državne crkve. U onim zemljama u kojima su postojale različite vjerske zajednice približno jednakih snaga kao u Njemačkoj i Holandiji rezultati su bili drugačiji ali podjednako značajni.

Nove države članice EU donose svoja specifična iskustva i potrebe u pogledu uređenja tih odnosa. Posebno je zanimljiv slučaj bivših komunističkih zemalja. Državno miješanje u religiju i protiv religije, uloga religije u tranzicionom procesu i pitanje restitucije obogaćuju opće historijsko iskustvo. U ovom radu su predstavljeni glavni modeli uređenja odnosa između države i religije u tri zemlje Evropske unije: Španiji, Grčkoj i Danskoj.

Ključne riječi: država, religija, Evropska unija, kultura

ARRANGEMENT OF RELATIONS BETWEEN THE STATE AND RELIGION IN MEMBERS OF THE EUROPEAN UNION: SPAIN, GREECE AND DENMARK

The diversity of relations between the state and religion in the European Union reflects the diversity of national cultures and identities. Different systems have common roots in the basic experiences of common history and the fact that Christianity is a completely dominant religion on the ground of Europe. However, recent contributions from Islam and Judaism to European culture cannot be ignored. These two religions today are important factors in most EU member states. At the same time there is abundance of small religious communities and churches.

The diversity of models of mutual relations between the state and religion is mainly due to various outcomes of religious reformation and religious wars in the 16th and 17th centuries. While some countries, such as Spain and Portugal, have remained outside these events in some other countries reformation has won almost completely and sometimes established a system limited to the existence of a state church. In those countries where there were different religious communities of approximately equal strengths in Germany and the Netherlands, the results were different but equally significant.

The new EU member states bring their specific experiences and needs in terms of regulating these relations. Particularly interesting is the case of former communist countries. State interference in religion and against religion, the role of religion in the process of transition and the question of restitution enrich the general historical experience. This paper presents the main models of arrangement of relations between the state and religion in the three countries of the European Union: Spain, Greece and Denmark.

Key words: state, religion, European Union, culture

1.0 Uvod

Odnose između države i religijskih zajednica u zemljama članicama EU moguće je svrstati u jedan od tri modela. Prvi je „model ugovora“ (konkordat), putem kojega država i religijske zajednice definiraju međusobne odnose. Takav je slučaj i sa Španijom o kojoj govorimo u ovom članku.¹ Drugi model predstavljaju države koje imaju zvaničnu

1 Silvio Ferrari, „The Legal Dimension“, u: Brigitte Maréchal, Stefano Allievi, Felice Dassetto, Jørgen Nielsen (ur.), *Muslims in the Enlarged Europe*, Leiden-Boston: Brill, 2003., str. 220

„državnu religiju“. Takvo uređenje među državama EU imaju Danska i Grčkom, kao i nekoliko drugih evropskih zemalja. Do 2000. godine i Švedska je imala takvo uređenje.² Međutim, „postojanje državne religije ne znači da druge religije nemaju pristup različitim oblicima javne pomoći. U Danskoj i Velikoj Britaniji može se govoriti o djelimičnom ‘de facto’ priznanju manjinskih vjerskih zajednica, uključujući islam.“³ Treći model je „odvojenost“ (*separation*), a tipičan primjer takve države je Francuska. Ipak, i u ovom slučaju postoje različiti oblici saradnje i pomoći koju država upućuje crkvama za određene aktivnosti, a posebno subvencioniranje škola koje su u vlasništvu crkava, socijalni i humanitarni projekti koje crkve provode.⁴ U ranije objavljenim tekstovima pisao sam o uređenju odnosa države i religije u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Švedskoj.⁵ U ovom članku ću ukazati na osnovne odrednice spomenutog odnosa u tri članice Evropske Unije: Španiji gdje je najbrojnija katolička crkva, Grčkoj sa apsolutnom pravoslavnom većinom i Danskoj u kojoj dominira protestantizam.

2.0. Španija

Stanovništvo Španije je većinski katoličko. Oko osamdeset procenata njih su rimokatolici. Među preostalih dvadeset procenata su muslimani, protestanti, pravoslavci, pripadnici drugih vjera ili su agnostici ili ateisti. Ustav Španije (član 16) „1. sloboda ideologije, vjeroispovijesti i obredoslovlja pojedinaca i zajednica je zagarantovana, bez ikakvih drugih ograničenja u njihovom izražavanju osim onih koja mogu biti neophodna radi održavanja javnog reda kao što je propisano zakonom. 2. Niko ne može biti primoran da daje izjave u vezi sa svojom ideologijom, religijom ili vjerovanjem.

2 Isto, str. 221-222

3 W. A. R. Shadid & P. S. Van Koningsveld (1995) *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe*, Kampen: Kok Pharos, str. 21

4 Isto, str. 21; Ovaj model se može, prema spomenutim autorima, dalje podijeliti u tri kategorije, i to: a) „potpuna indiferentnost“, što predstavlja uređenje u SAD; b) „neprijateljska odvojenost“, model kakav je bio na snazi u zemljama bivšeg Sovjetskog saveza i drugim socijalističim zemljama kojima je na čelu bila komunistička partija; c) „simpatizirajuća tolerancija“ i takav slučaj je npr. u Francuskoj, Irskoj i Holandiji.

5 Članak objavljen u časopisu *Znakovi vremena*, Sarajevo, zima 2010., Vol. 13, broj 50, str. 194-209; Karić, Amir (2015) *Muslimani u Evropskoj uniji*, Sarajevo: Dobra knjiga

3. Nijedna religija neće imati karakter državne. Javne vlasti će imati u vidu vjerska uvjerenja španskog društva i zbog toga će održavati odgovarajuće odnose saradnje sa Katoličkom crkvom i drugim vjerskim zajednicama.“Ustav (član 14) izričito kaže da su „Španci jednaki pred zakonom i ne mogu biti, ni na koji način, diskriminirani zbog (...) religije (...)“ i obavezuje javnu vlast (član 27) da „Javne vlasti garantiraju pravo roditeljima da osiguraju da njihova djeca dobiju vjersku i moralnu poduku u skladu sa njihovim uvjerenjima.“⁷

Odnosi sa Katoličkom crkvom regulirni su ugovorima (konkordatima) sa Vatikanom. Četiri sporazuma su potpisana 1979. godine i njima su regulirana: pravna pitanja, što se u osnovi odnosi na pravni subjektivitet i brak; obrazovanje i kultura; oružane snage; i ekonomska pitanja. Sporazumom iz 1962. godine regulirane su necrkvene studije na crkvenim univerzitetima. Ugovori sa Vatikanom imaju status ugovora međunarodnog prava. Zakonom o vjerskim slobodama usvojenim 1980. godine proklamovane su individualne i kolektivne vjerske slobode, i određen je položaj ostalih vjerskih zajednica u španskom pravnom sistemu. Zakon o vjerskim slobodama (član 7(2)) donosi novinu u španskom pravnom sistemu: „Država će, uzimajući u obzir postojeća vjerska uvjerenja u španskom društvu, uspostaviti, po potrebi, sporazume ili konvencije o saradnji sa crkvama, vjerama ili vjerskim zajednicama upisanim u Registar, ukoliko je to opravdano njihovim značajnim uticajem u španskom društvu, zahvaljujući njihovom domenu ili broju sljedbenika. Takvi sporazumi će, u svakom slučaju, biti zakonom potvrđeni u parlamentu.“ Temeljem ovog zakona Islamska zajednica, protestantske crkve i Jevrejska zajednica, sa Državom su potpisale sporazume koji su stupili na snagu 1992. godine.⁸Katolička crkva crpi više prava iz Konkordata nego ostale vjerske zajednice iz Zakona o vjerskim slobodama. Spomenut ćemo određeni broj primjera. Mogućnost organiziranja vjerske nastave ima Katolička crkva kao i druge vjerske zajednice. Međutim, katolička vjeronauka je obavezna i troškove podnosi država, a u pogledu ostalih vjerskih zajednica to nije slučaj. Troškove bolničkog katoličkog

6 <https://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Spain/spanishconstitution1978.pdf> (3. 11. 2019.)

7 <https://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Spain/spanishconstitution1978.pdf> (3. 11. 2019.)

8 Iban, Ivan K. „Država i crkva u Španiji“, u: Robers, Gerhard /ur./ (2012.) *Država i crkva u Evropskoj Uniji*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 380

dušebrižništva plaća država, ali ne i ostalih vjerskih zajednica koje imaju potpisan sporazum sa državom.⁹

Na osnovu Zakona o vjerskim slobodama iz 1980. godine crkve i vjerske zajednice stiču pravni subjektivitet upisom u odgovarajući javni registar. Registracija se odobrava na osnovu prijave podnešene uz vjerodostojan dokument koji sadrži izvještaj o osnivanju ili uspostavljanju organizacije u Španiji, izlaganje vjerskih ciljeva, poslovnik, predstavničke organe i njihova ovlaštenja i uslove za njihovo punovažno imenovanje. Kasnije je došlo do pooštrevanja procedure registracije. Javna uprava i sudovi su postali restriktivniji zahtijevajući dokaz o postojanju vjerskih uvjerenja, određenog broja sljedbenika, organizacione strukture i drugoga. Broj registrovanih vjerskih tijela je veći od hiljadu. Do 1998. godine registrovano je: Protestantska crkva 744; džemati Islamske zajednice 99, Pravoslavna crkva 5, Jehovini svjedoci 1, Mormoni 1, Kršćanska nauka 3, ostale kršćanske vjeroispovijesti 10, Judaizam 15, Bahai 2, Hinduizam 3, Budizam 13, ostali 3. Nakon registracije, prema Zakonu, registrovane crkve, vjere i vjerske zajednice mogu nezavisno postavljati svoja organizaciona pravila. Međutim, za dobijanje određenog obima privilegija potrebno je potpisivanje sporazuma sa državom. Tako su tri grupe manjinskih vjerskih zajednica formirale krovne saveze, odnosno federacije koje su im omogućile da postignu sporazum sa državom: Španski savez protestantskih crkava, Islamska komisija i Španski savez jevrejskih zajednica. Sadržaj sporazuma ove tri federacije sa državom je u osnovi identičan.¹⁰ Katolička crkva nije upisana u Registar ministarstva pravde, jer njen položaj je regulisan kroz međunarodne sporazume sa Vatikanom. Biskupska konferencija ima pravni subjektivitet na osnovu zakona. Biskupije i i parohije stiču status pravnog lica kroz obavještenje upućeno državi.¹¹

U svim školama koje finansira država katolička vjeronauka se nudi kao izborni predmet. Nastavno osoblje izabire Biskupska konferencija, ali ga plaća država. Sporazum kojeg su potpisale spomenute tri vjerske zajednice (protestantska, islamska i jevrejska) omogućava da učenici u državnim školama izaberu vjeronauku kao izborni predmet. Ukoliko

9 Isto, 380

10 Isto, 382

11 Isto, 383

se za taj nastavni predmet opredijelilo deset učenika ili više troškove plaća država u suprotnom troškove će podmirivati odgovarajuća vjerska zajednica. Manjinske crkve i vjerske zajednice mogu osnivati školske centre pod istim uslovima koji se odnose na sve privatne škole.¹²

Vjenčanje izvršeno prema pravilima Katoličke crkve ima snagu građanskog braka. Sljedbenici islama, protestanti i Jevreji također koji su vjenčani po pravilima svoje vjere pred ovlaštenom osobom vjerske zajednice koja je potpisala sporazum sa državom, ne moraju se vjenčavati pred matičarom prema građanskom pravu, jer vjerski sklopljen brak ima građansko pravne posljedice.¹³

3.0. Grčka

Grčka je etnički i religijski uglavnom homogena zemlja. Stanovništvo čine Grci (91,6%, 2011), Albanci (4,4%), Makedonci (1,8%), Bugari (0,7%), Rumuni (0,4%), Pomaci (0,3%), Pakistanci (0,3%) i dr. (0,5%). Stanovnici su uglavnom pripadnici Grčke pravoslavne crkve (90,0%), ali ima i muslimana (5,0%), katolika (2,0%) i drugih (3,0%).¹⁴

Ustav Republike Grčke (čl. 3) sadrži osnovne odredbe u pogledu položaja grčke crkve i njenog odnosa sa državom. Istočna pravoslavna crkva predstavlja preovlađujuću vjeroispovijest. Pravoslavna crkva Grčke je nerazdvojno ujedinjena sa Velikom Carigradskom crkvom i svim drugim pravoslavnim crkvama. Pravoslavna crkva Grčke je samostalna i autokefalna.¹⁵ Pravoslavna crkva Grčke je organizacija

12 Isto, 384

13 Isto, 385

14 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23212> (9. 10. 2019.)

15 Article 3 [Relations of Church and State] (1) The prevailing religion in Greece is that of the Eastern Orthodox Church of Christ. The Orthodox Church of Greece acknowledging as its head Our Lord Jesus Christ is indissolubly united in doctrine with the Great Church of Constantinople and every other Church of Christ of the same doctrine. It observes steadfastly, as they do, the holy apostolic and synodical canons and the holy tradition. It is autocephalous, exercising its sovereign rights independently of any other church, and is administered by the Holy Synod of Bishops and the Parliament Holy Synod which emanates from the former and is constituted in accordance with the Constitutional Chart of the Church and the provisions of the Patriarchal Document of 29 June 1850 and the Synodal Deed of 4 September 1928. (<http://europam.eu/data/mechanisms/>)

javnog prava, dok su sve druge crkve i vjerske zajednice organizacije privatnog prava.

Pravno značenje izraza „preovlađujuća“ vjeroispovijest označava sljedeće: a) da je pravoslavno kršćanstvo zvanična religija; b) da je pravno lice prema javnom pravu; da se država odnosi prema njoj sa posebnom brigom i naklonošću, što se ne odnosi na druge religijske zajednice.¹⁶ Poseban, privilegirajući tretman Pravoslavne crkve Grčke odnosi se na crkvu kao takvu, ali ne i na njene članove pojedinačno. Različit tretman pripadnika drugih vjerskih zajednica značio bi diskriminaciju građana na osnovu njihovih vjerskih uvjerenja.¹⁷

Vjerska sloboda je zagantovana Ustavom, i to sloboda savjesti i sloboda izvršavanja obreda, a građanska i pojedinačna prava nezavisna su od bilo čijeg vjerskog ubjeđenja. Prozelitizam je zabranjen (član 13 stav 1-2).¹⁸ Do 1988. godine u osnovnim školama nije mogao biti imenovan nastavnik koji nije pravoslavne vjere. Isto se primjenjivalo i u obdaništima. Jedino su škole vjerskih manjina bile izuzete od ovog propisa. Poslije 1988. godine nastavu u školi može predavati i nepravoslavni nastavnik.¹⁹ Predsjednik Republike prilikom polaganja zakletve izgovara kršćansku zakletvu (Ustav, čl. 33 stav 2). Ta činjenica na posredan način govori da mjesto predsjednika Republike unije dostupno onima koji ne slijede kršćansku vjeru i Ustav u tom pogledu ne potvrđuje načelo jednakosti.

Gradnju mjesta za izvršavanje vjerskih obreda (crkva, džamija, sinagoga i dr.) odobrava Ministarstvo prosvjete i vjera. Prije izdavanja dozvole traži se dozvola od nadležnog lokalnog mitropolita pravoslavne crkve. U praksi mitropoliti su uvijek protiv podizanja takvih objekata, ali Državni savjet je propisao da je mitropolitov stav savjetodavne prirode i ne obavezuje Ministarstvo. Ipak, ako Ministarstvo odobri gradnju mimo mitropolitove volje, mora obrazložiti svoju odluku.

FOI/FOI%20Laws/Greece/Greece_Constitution_1975.pdf) (9. 10. 2019.)

16 Papastatis, Haralambos, „Država i crkva u Grčkoj“, u: Robers, Gerhard /ur./ (2012.) *Država i crkva u Evropskoj Uniji*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 52

17 Isto, 53

18 (http://europam.eu/data/mechanisms/FOI/FOI%20Laws/Greece/Greece_Constitution_1975.pdf) (11. 10. 2019.)

19 Papastatis, Haralambos, Isto, 57

U praksi Ministarstvo ne ide protiv mitropolitove volje. Strana u postupku ima mogućnost ulaganja žalbe Državnom savjetu na odluku Ministarstva, na šta Državni savjet uglavnom odgovara pozitivno.²⁰

Država vrši nadzor nad crkvama i religijskim zajednicama preko Generalnog sekretarijata za vjere u Ministarstvu prosvjete i vjera. Njegova nadležnost uključuje nadzor nad sprovođenjem vladine politike u oblasti religije, te nadzor nad nekoliko odjeljenja Ministarstva: Odjeljenje za crkvenu upravu, Odjeljenje za vjersko obrazovanje i vjersku nastavu i Odjeljenje za lica drugih religija i različitih vjeroispovijesti, koje vrši imenovanje, otpuštanje i rješavanje statusa glavnog rabina Grčke, glavnih rabina izraelskih zajednica, i trojice muftija islamske zajednice u Zapadnoj Trakiji.²¹

Pravoslavna vjeronauka se predaje u osnovnim i srednjim školama. Nastavu izvode nastavnici u osnovnim školama i diplomirani pravoslavni bogoslovi u srednjim školama. Učenici drugih vjerskih opredjeljenja nisu obavezni ići na časove vjeronauke. Iako ne postoji vjerski porez država finansira sve potrebe Pravoslavne crkve: plaće za oko deset hiljada svećenika, održavanje crkava i manastira i druge potrebe. Ostale vjerske zajednice se finansiraju iz dobrovoljnih priloga svojih članova.²²

4.0. Danska

Kraljevina Danska je u velikom procentu homogena zemlja. Preko 86 procenata stanovništva su autohtoni Danci. Oko 10 procenata su doseljenici, a malo više od 3 procenta su potomci doseljenika. Među doseljenicima 54 procenta su iz članica EU, dok je 31% njih došlo radi studiranja, posla ili traženja azila, a 10 procenata njih došli su radi spajanja porodice.²³ Danski je službeni jezik koji je maternji jezik za 86 posto Danaca. Službeni su jezici još i farski i grenlandski. Njemački jezik je maternji za oko 26000 državljana Danske. Engleski kao drugi jezik govori 86%, a njemački kao drugi jezik govri 47% stanovnika Danske. U 2018. evidentirano je da 75,3% stanovništva su članovi Danske crkve (Church of Denmark), dok ih je 1990. godine u istu Crkvu bilo učlanjeno 89,3%. Samo 19% Danaca smatra da religija ima važnu ulogu u njihovu životu.

20 Isto, 57

21 Isto, 58

22 Isto, 59

23 <https://en.wikipedia.org/wiki/Denmark#Languages> (11. 11. 2019.)

Prema Ustavu Kraljevine Danske (član 4) „Evangelističko-luteranska crkva je Crkva Danske (Church of Denmark) i kao takva biće podržana od Države.“²⁴ Državna podrška podrazumijeva ekonomske, pravne i političke poveznice između Države i Crkve. Ustav (član 66) također predviđa da Narodna crkva ima svoj Ustav koji bi joj osigurao autonomiju od civilne vlasti. Međutim, taj dokument nije usvojen i Crkva je i dalje u nadležnosti Ministarstva crkvenih djela. Narodna crkva djeluje kao organizacija javnog prava, za razliku od drugih vjerskih zajednica koje su organizacije privatnog prava. Istovremeno, Ustavom (član 67) je zagarantirana sloboda da „građani imaju pravo da se udružuju u zajednice radi bogoštovlja u skladu sa njihovim ubjeđenjima, s tim da se ništa ne podučava i ne radi suprotno dobrom moralu ili javnom redu.“ Prema članu 68 nijedna osoba nije obavezna da daje doprinos bilo kojoj denominaciji osim onoj kojoj on pripada.“ Članom 70 Ustava pruža se zaštita od diskriminacije „Niko neće biti zbog svog uvjerenja ili porijekla uskraćen potpunog uživanja građanskih i političkih prava, niti će zbog toga izbjeći svoje građanske dužnosti.“ U slučaju otpuštanja radnice sa posla zbog nošenja hidžaba, sud je odlučio da je time izvršena posredna diskriminacija, a da je preduzeće zanemarilo mogućnost da donese propise o oblačenju.²⁵

Vjerske zajednice, osim Narodne crkve, su nezavisne privatne organizacije, često organizovane kao privatna udruženja i izdržavaju se od članarine koju uplaćuju njihovi članovi.

U osnovnim i srednjim školama nastava „poznavanje kršćanstva“ je obavezan predmet. Učenik može biti izuzet ukoliko to zahtijevaju njegovi roditelji, s tim da i samo dijete mora izraziti takvu želju. Nastavnik, također, može tražiti izuzeće od držanja nastave kršćanstva. Visoko teološko obrazovanje se odvija na dva teološka fakulteta, na Univerzitetu u Kopenhagenu i Univerzitetu u Orhusu.²⁶

Danski radio i televizija svakog vikenda emituje jutarnju molitvu iz kopenhagenske katedrale, kao i u povodu velikih kršćanskih blagdana. Pored spomenutog svake subote emituju se i druge emisije u kojima se predstavljaju

24 <http://www.unesco.org/education/edurights/media/docs/5ab4f4577ee04eb3905f7bbc7427dea50a077c63.pdf> (11. 11. 2019.)

25 Dibek, Inger, „Država i crkva u Danskoj“, u: Robers, Gerhard /ur./ (2012.) *Država i crkva u Evropskoj Uniji*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 68

26 Isto, 73

različite crkve i njihovi programi.²⁷ Odlukom Ministarstva crkvenih poslova u javnim ustanovama, bolnicama, na univerzitetima, zatvorima, i oružanim snagama mogu biti imenovani vjerski službenici u službi dušebrižništva.²⁸

Zaključak

Iako navedene države pripadaju jednom od tri modela, svaka ima svoje specifičnosti. Bez obzira na to sve su se obavezale na poštivanje određenih principa. Prvi princip je „zaštita individualnih prava i religijske slobode“. Zemlje EU potpisnice su jednog ili više dokumenata među kojima su: „Ugovor o građanskim i političkim pravima“ (*Pact on Civil and Political Rights*), „Evropska konvencija o ljudskim pravima“ (*European Convention on Human Rights*) i „Povelja o osnovnim pravima“ (*Charter of Fundamental Rights*). Spomenuti dokumenti sadrže garancije o poštivanju slobode mišljenja, savjesti i religije, kao i pravo ispoljavanja, pojedinačno ili zajedno sa drugima, javno ili privatno, religije ili ubjeđenja, s jedino zakonskim ograničenjima nužnim da se zaštite osnovne vrijednosti, kao što su javni red, javni moral i zdravlje, prava drugih i osnovne slobode. Ustavi svih zemalja EU sadrže najmanje po jednu odredbu koja štiti slobodu religije.²⁹ Drugi princip je „nenadležnost države u religijskim poslovima i neovisnost od religijskih vjerovanja“, temeljem kojega država ne može intervenirati u poslovima religije.³⁰

Treći princip je „selektivna‘ saradnja između države i religijskih zajednica“. U zemljama EU, bez obzira na to kojem modelu pripadaju, modelu ugovora (*concordat*), odvojenosti (*separation*) ili državne religije (*states's religion*), saradnja između države i religijskih zajednica, u određenim aktivnostima, pravilo je, a ne izuzetak. Objašnjenje za takvo stanje može se tražiti u osnovnoj karakteristici postliberalne države da teži ostvariti saradnju sa svim socijalnim, nereligijskim i religijskim organizacijama.³¹

27 Isto, 75

28 Isto, 78

29 Karić, Amir (2015) *Muslimani u Evropskoj uniji*, Sarajevo: Dobra knjiga, str 29-30, Silvio Ferrari, „The Legal Dimension“, u: Brigitte Maréchal, Stefano Allievi, Felice Dasseto, Jørgen Nielsen /ur./ (2003) *Muslims in the Enlarged Europe*, Leiden-Boston: Brill, str. 226-227

30 Ibid, str. 230

31 Ibid, str. 232-233